

O tom, jak teorie mimesis s teorií fikce bojuje (a nevzdává se)...

ANETA WYSZYGIEL

Literárněteoretická „tvorba“ je zvláštní druh umění. Pro existenci literatury není nezbytná, ale podporuje její fungování a vývoj. Literárněvědné texty, stejně jako sama literatura, vznikají v určitých jazykových a kulturních kontextech. Jsou to texty o textech a stejně jako texty primární je lze podrobovat analýze, zejména proto, že úroveň komplikovanosti a stupeň metaforizace promluvy se nenápadně blíží umění.

Pustit se do komplexní „analýzy a interpretace“ textu Lubomíra Doležela *Heterocosmica* (1998) nemám v úmyslu. Jako obzvláště zajímavý se mi jeví hlavní předpoklad tohoto metodologického návrhu, totiž prezentaci *teorie fikčních světů literatury* „na úkor“ *teorie mimesis*. Zdá se totiž, že tento literárněteoretický konflikt je – v jistém smyslu – umělý. A právě touto literárněteoretickou koncepcí Lubomíra Doležela je inspirováno vyprávění o vztahu mezi teorií mimesis a teorií fikce ve smyslu „boje“.

Doležel mnohokrát zdůrazňuje neúčinnost, ba škodlivost mimetického myšlení: „Mimetické čtení, které praktikují naivní čtenáři a posilují žurnalističtí kritikové, patří mezi nejprimitivnější operace, jichž je lidská mysl schopna“ (DOLEŽEL 2003: 10). Proti mimesis staví opoziční teorii – teorii fikčních světů. Tvrdí, že sémantika fikčních světů má být alternativou k té tzv. mimetické interpretaci. Zajímavé však je, jak těžké je (přes všechnu snahu) mimesis odstranit.

Kategorie mimesis je v literárněvědném diskurzu popisována neobyčejně často. A téma fungování skutečnosti v umění je věčně živé a věčně kontroverzní. Pokus o charakteristiku tohoto pojetí v rámci stručného příspěvku se mi zdá krkolomný. Tento jednoduchý a zdánlivě všem srozumitelný výraz má totiž tolik významů, kolik badatelů se zabývá široce pojatou uměleckou praxí. Vznikají tak teorie, které mluví jak o napodobení, zobrazení, reprezentaci skutečnosti v umění, tak současně o textovém konstruování entit, o odlišném ontologickém statusu. Mimesis se v nich objevuje s různou intenzitou a v různých funkcích, občas dokonce vůbec.

Lubomír Doležel rozpracovává hlavní teze teorie fikčních světů literatury především v knize *Heterocosmica* (1998). Píše, že svět díla je sémiotický systém, aktualizovaný textem. Prvky fikčního světa, jejichž zdrojem je lidský rozum a lidská fantazie, existují tedy objektivně a „jejich vlastnosti, struktury a způsob existence jsou v podstatě nezávislé na vlastnostech, strukturách a způsobu existence aktuálního světa“ (DOLEŽEL 2003: 37). Doležel také uvádí, co ho přivedlo

k přijetí sémantiky fikce. Živnou půdou pro tuto teorii vytváří právě polemika s mimesis. Terčem kritiky je základní smysl (zde zjednodušený) tohoto termínu: „...fikční entity jsou odvozeny ze skutečnosti, jsou to napodobeniny nebo zobrazení entit skutečně existujících. [...] Základním krokem mimetické interpretace je přisoudit fikční entitě skutečný prototyp“ (IBID.: 21).

Tady „boj“ začíná.

Badatel ukazuje, jak se během vývoje estetiky měnily metodologické strategie založené na mimesis, a poté kritizuje několik konkrétních případů. Co jim především vytýká, je fakt, že například 1. „univerzum diskurzu“ fikčních textů je skutečný svět; 2. mimetická sémantika funguje téměř zcela automaticky v případě fikčních entit, které jsou označeny týmiž jmény jako skutečné jednotliviny (například Paříž, Londýn); 3. mimetická sémantika vnímá fikční jednotliviny jako zobrazení skutečných obecnin – fikční entity jsou interpretovány jako napodobeniny určitého psychologického, sociálního či ideologického typu; 4. univerzální mimetická interpretace (Auerbachova) zbavuje fikční jednotliviny jejich individuality a zařazuje je pod jednu ze svých apriorních kategorií (například Sancho a Don Quijote reprezentují tehdejší španělský život, román *Paní Bovaryová* je zobrazením celé lidské existence, která nemá východiska, atd.; IBID.: 21–23).

Nejzávažnější omezení mimetické interpretační praxe vidí tedy Doležel v tom, že vysvětluje pouze ty fikční entity, které můžeme uvést do vztahu se skutečnými prototypy. V důsledku toho badatel nabízí nahrazení rámce jednoho světa rámcem mnoha světů (IBID.: 27). Tady „boj“ pokračuje, protože teze o vlastnostech fikčních světů, konstruované v opozici vůči mimetickým „interpretačním návykům“, nejsou úplně přesvědčivé...

Doleželova metodologická nabídka se zakládá na několika předpokladech. K těm nejdůležitějším (a z hlediska zastánců teorií mimesis nejzajímavějším) patří:

a) Možné světy fikce jsou *artefakty* vytvořené estetickými činnostmi. Protože jsou tyto světy vytvořeny znakovými systémy – jazykem, barvami, tóny, herectvím atd., jsme oprávněni nazývat je znakové předměty (IBID.: 29, zvýř. autor).

Pokud ano, pak už na tomto místě nemůžeme nezmínit vztah „znak – skutečnost“, o němž víme, že předpokládá určitou referenci. Tento předpoklad je v samém pojetí znaku, který, řečeno co nejobecněji, zobrazuje anebo reprezentuje „objekt“ (problematičnost použití pojmu znak nechme zatím stranou). Doležel nemůže tuto samozřejmost pominout, a proto píše: „Zastávám názor, že fikčnost je primárně sémantický jev umístěný na ose „zobrazení (znak) – svět“; nepopírám její formální a pragmatické stránky,“ po chvíli však dodává, „ale přisuzuji jim druhotnou teoretickou úlohu“ (IBID.: 18). Dokonce zdůrazňuje, že například u Ferdinanda de Saussura jazyk aktivní sémiotickou roli má a je osvobozen od mimojazykové reference (IBID.: 20).

Podle Doležela nicméně teorie jeho předchůdce buď nebyly důkladně prozkoumány, nebo je jejich pokračovatelé „rozpustili v pojmu básnického jazyka“ (IBID.: 21).

b) „*Fikční světy jsou soubory nerealizovaných možných stavů věcí*“ a „jejich složky nabývají zcela určitý ontologický status, status neaktualizovaných možností“ (IBID.: 30, zvýr. autor).

I když Doležel uvádí, že existence a vlastnosti fikčních jednotlivců se neodvozují od skutečných prototypů, dodává, že v případě historických postav mezi historickým Napoleonem a všemi fikčními Napoleony existuje nezrušitelný vztah. Fikční osoby a jejich skutečné prototypy jsou totiž spojeny „mezisvětovou totožností“. A čím je tedy „mezisvětová totožnost“? Není prostě odkazem ke skutečnosti?

Úlohou čtenáře je rekonstruovat fikční svět zkonstruovaný autorem. Podle Doležela by analýza měla být zaměřena na vnitřní strukturu díla a informace o textovém světě by měly pocházet výlučně z prvků jeho „textury“. Jeho výhrady vůči pojetí světa fikce podle znalostí světa aktuálního sdílí i Bohumil Fořt, který (také málo přesvědčivě) píše: „Jak příjemce, tak i autor textu a text sám jsou zakotvení v aktuálním světě. Toto tvrzení však obecně nemůžeme zesílit tak, abychom mohli tvrdit, že fikční svět je nápodobou světa aktuálního, a to právě kvůli specifickému druhu (fikční) existence jeho entit. *Jistě do něho vstupují některé entity a struktury světa aktuálního.* [...] Nicméně je třeba zdůraznit, že fikční svět existuje v jiném modulu než svět aktuální, je od něho oddělen a nezávisí na něm“ (FOŘT 2005: 66, zvýr. A. W.).

Čtenář nesmí rekonstruovat fikční svět podle vědomostí o světě skutečném. Podle toho, jak tento proces vysvětluje Doležel, ovšem „[...] při tvoření fikčního světa autor čerpá ze světa aktuálního mnoha způsoby: přejímá jeho prvky, kategorie a makrostrukturální modely; vypůjčuje si ‚holé fakty‘, ‚kulturní realémy‘ nebo ‚diskurzní rysy‘; ‚zakotvuje‘ fikční příběh v nějaké dějinné události; sdílí ‚referenční rámce‘; slučuje aktuální místa pro vytvoření fikčního dějiště; potvrzuje tematické vzorce a podobně“ (DOLEŽEL 2003: 34).

c) „*Fikční světy literatury jsou neúplné*“ (IBID.: 35). Epistemologické možnosti recipienta jsou omezené – v textu můžeme najít jedině ty informace, které sděluje autor. Jestliže autor nenapíše nic, „vznikají mezery“. Podle teorie fikčních světů mezery jsou stejně důležité v procesu rekonstrukce celku jako informace uvedené v textu. V souvislosti s tím teoreticky není možné „spontánní doplňování“ fikční skutečnosti na základě světa aktuálního.

I když je proces čtení nasměrovaný a řízený texturou, čtenářská aktualizace všech prvků struktury textu je činností subjektivní. V tomto kontextu se Doležel nemohl nezmínit o teorii recepční estetiky Wolfganga Isera, podle které čtenář spoluvytváří celkový smysl díla díky procesu konkretizace. Ale taková interpretace je pro Doležela nepřijatelná, protože v důsledku vede k mimetické sémantice: „Co se týká mezer, Iserův čtenář se nepodřizuje kontrole textu, nýbrž činí

svá vlastní rozhodnutí. [...]. Uniknuv skrze mezery z nadsubjektivní kontroly textu, Iserův čtenář rekonstruuje fikční svět na základě své vlastní životní zkušenosti, tzn. na základě své znalosti úplných předmětů a úplných světů“ (IBID.: 172). Doležel takový přístup zcela odmítá, nicméně nakonec přiznává, že „Mimesis, odvržená moderními a postmoderními tvůrci světů, se mstí tím, že řídí čtenářovu rekonstrukci“ (IBID.: 173).

Ve vztahu k neúplnosti fikčního světa a nutnosti jeho doplňování stojí za to připomenout jinou teorii fikce – teorii Marie-Laure Ryanové a její „princip minimální odchylky“, který potvrzuje předpoklad jednak přirozené tendence čtenářů k, obecně řečeno, mimetickému myšlení, jednak toho, že mimesis je v podstatě nezbytná k jakékoli komunikaci, k jakémukoli sdělení významů mezi uživateli jednoho znakového systému: „Tento princip stanoví, že rekonstruuje svět fikce a kontrafaktuálů jako nejbližší možný vůči realitě, kterou známe“ (RYAN 2005: 107). Stručně řečeno, to, co existuje ve skutečném světě, existuje také ve světě fikčním, nebude-li v textu explicitně zmíněno něco specifického.

Základní otázka tedy zní: Proč Doležel postavil teorii mimetické reprezentace a teorii fikční sémantiky proti sobě?

Popisy mimesis v různých vztazích vůči skutečnosti z jedné a vůči jazykovým znakům z druhé strany svědčí o tom, jak rozmanitý je její význam. Vymezení těchto dvou směrů myšlení o relaci „svět – estetické dílo“ najdeme už na počátku estetického myšlení. Platon zavedl do této relace pojem *mimesis*. Umělec podle něj napodobuje smyslové obrazy předmětů a tímto způsobem vytváří iluzi o skutečnosti. Kromě toho také tvrdil, že i materiální předměty jsou jenom odrazem – odrazem jediných reálných věcí – idejí, což znamená, že umění je dvojitým podvodem a „zahušťuje“ kolem člověka systém zdání. Naproti tomu Aristoteles zdůrazňoval jiný (aspekt) kategorie mimesis, když mluvil o vytváření analogických slovních podob skutečnosti. Chápána doslovně, podobnost mizí anebo zůstává jen symbolická, protože slova a reálné entity nejsou vůbec totožné (MITOSEK 1997: 21–22). Tímto způsobem už Aristoteles odkazuje k paralelním možným světům. „Platonova verze mimesis vede k totalitě, Aristotelova k pluralitě možných světů (umění), tedy k nekonečnu“ (ZUSKA 2002).

Obecně vzato, většinu literárněvědných směrů (anebo škol, metodologií) můžeme zhruba přiřadit k těmto dvěma tendencím. Část se věnuje otázkám reprezentace, imitace anebo reference a část způsobům rozumového/slovního přetváření reality na entitu textovou. Často se ovšem zdá, že se tyto teorie navzájem nevylučují a hledá se hranice mezi myšlením o literatuře, která se na mimesis zakládá, a teoriemi, která se zabývá jenom performativní (a estetickou) pomocí textu jako znaku. Všechno se nakonec slučuje v nekonečný „příběh“ teorií.

Nejde o to, že mimesis je ten jediný správný klíč k pochopení literárního díla. Vždyť tvrzení o odlišném ontologickém statusu textové, čili jazykové (čili znakové) skutečnosti je pro myšlení o literatuře také nezbytné. Zdá se, že mimesis je nutnou podmínkou pro konstrukci smyslu jazykového útvaru, protože (a ukazují na to výše uvedené příklady) čtenář ji potřebuje k tomu, aby vytvořil takový význam, který byl i záměrem autora. „Sémantická aktivita“ jak autora, tak čtenáře patří totiž k témuž „univerzu diskurzu“, proti kterému protestoval Doležel. Opodstatněný je ovšem také předpoklad sémantiky fikce o nezávislé existenci světa literárního díla. Lze říci, že ze stejného důvodu: protože všechny „znaky“ (výsledky jazykové manipulační aktivity) se skládají do celku paralelního kosmu, nahrazujícího svět skutečný. Status náležející větám v rámci literárního díla nedovoluje, abychom s nimi zacházeli jako s opravdovými výpověďmi o světě a o autorovi. Je tedy těžké nesouhlasit s Doleželovým závěrem: „Jediným druhem světa, který je lidský jazyk schopen vyvolat nebo stvořit, je možný svět“ (DOLEŽEL 2008: 36), stejně jako nelze pochybovat o oprávněnosti celé sémantiky možných světů.

Shodu obou přístupů do jisté míry potvrzuje Käte Hamburgerová, která, jak píše Ondřej Sládek, „navrhuje uvažovat o fikci jako o struktuře, která nereferuje k realitě, k aktuální skutečnosti; zobrazená skutečnost, je podle ní jen jako, jako-by“ (SLÁDEK 2008: 47). Přestože fikce vzniká za pomoci „mimetického“ konstruování textu, Hamburgerová konstatuje, že „to, co představuje (reprezentuje), nereferuje zpětně ke skutečnosti, ale k ne-realitě, k iluzi reality“ (srov. IBID.).

Obě teorie ukazují stejně oprávněné, ale přece nesouměřitelné roviny čtení. Pokud jde o „prvenství“ teorie, zmíněný „boj“ nemá smysl. Ale zdá se, že občas musí mimesis zápasit o přežití.

LITERATURA

DOLEŽEL, Lubomír

2003 [1998] *Heterocosmica* (Praha: Karolinum)

2008 *Fikce a historie v období postmoderny* (Praha: Academia)

FOŘT, Bohumil

2005 *Úvod do sémantiky fikčních světů* (Brno: Host)

RYAN, Marie-Laure

2005 „Fikce, nefaktuály a princip minimální odchylky“, *Aluze* 9, č. 4, s. 105–118

MITOSEK, Zofia

1997 *Mimesis. Zjawisko i problem* (Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe)

SLÁDEK, Ondřej

2008 „Naratologie a teorie fikce“, in Jedličková, Alice – Sládek, Ondřej (eds.): *Vyprávění v kontextu* (Praha: ÚČL AV ČR), s. 42–60

ZUSKA, Vlastimil

2002 *Mimesis – fikce – distance. K estetice XX. století* (Praha: Triton)

On the Ongoing Contest of *Mimesis* and Fictional Worlds Theory

A variety of literary theories inquire into the relationship between the world of fiction and the real one. Some of them rely on the theory of mimesis, the other ones reject it entirely, arguing that the textual world is an absolutely independent one. Lubomír Doležel's theory of fictional worlds of literature is introduced as an opposition to the theory of mimesis. The main aim of this paper is to point out that some elements of the fictional worlds theory and their semantics are not convincing and that mimesis cannot be entirely eliminated from the sphere of their construction and reception in particular. I would also like to demonstrate that both conceptions do not exclude each other and appear equally relevant for the study of literary works.